

De lokroep van Insulinde

Op tournee naar Nederlands-Indië

In de eerste helft van de twintigste eeuw gingen veel Nederlandse artiesten op tournee naar Nederlands-Indië, waaronder een aantal Joodse kunstenaars, zoals Louis de Vries, Louis Davids en Sylvain Poons. De vraag naar theater en vermaak was zo groot, dat menig noodlijdende toneelspeler in de Oost zijn slag hoopte te slaan. Sommigen lukte dat, maar voor het gros liep het minder rooskleurig af. Het publiek in Nederlands-Indië was kritisch en zat niet te wachten op tweederangsacteurs.

In zijn boek *Het Tooneel te Batavia in vroegeren tijd* uit 1880, doet Norbert Pieter van den Berg verslag van een onvervalste Amsterdamse kermis die in maart 1828 in sociëteit *De Harmonie* gehouden werd. Bezoekers zagen er onder meer de *'wijdberoemde tandmeester Lehman Nathan Dentz, welke op de passer-dagen [marktdagen] de armen gratis en officieus zal bedienen en daartoe aangezocht ook uit piedjitten [masseren] gaat; de van ouds gerenommeerde van alle commoditeiten voorziene wafelkraam van de Nicht van Mees, bijzonder geschikt voor rendez-vous van het fatsoenlijk publiek.'*

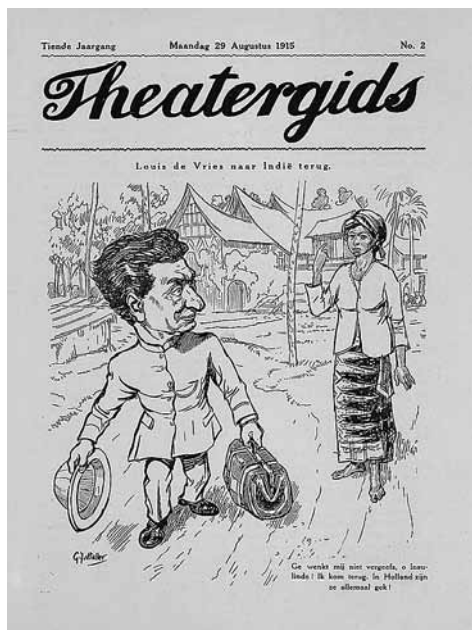
Het laatste was een knipoog naar het gerucht dat er in Nederland in dit soort wafelkramen zou worden geprostitueerd. Alles werd kortom in het werk gesteld om het publiek zich een paar uur in het vaderland te laten wanen: er was een kleine dierentuin, *'mechanicus Bamberg Emanuel'* vertoonde zijn goochelkunsten en er stonden wagens met Deventer koeken, hansworsten, eieren en zuur.

Dilettantentoneel

De behoefte aan kunst en vermaak was groot in Nederlands-Indië. Natuurlijk kon men zich er vergapen aan de traditionele en rituele kunstvormen van de oorspronkelijke bevolking. Maar gedreven naar verbondenheid, wilde men vooral op de hoogte blijven en genieten van wat er op cultureel gebied in het vaderland te zien was, of in breder verband, in Europa. Al vanaf de achttiende eeuw werd in de Oost toneelgespeeld in

uit bamboe opgetrokken theatertjes en sociëteiten, maar alleen door amateurs, toen dilettanten genoemd. In Batavia wist een amateurgroep in 1821 zelfs het geld bijeen te krijgen om een vast theater, Schouwburg Weltevreden, te bouwen en daar zes keer per jaar een nieuwe voorstelling te geven. Deze frequentie vormde echter een veel te grote druk voor amateurs. Al snel nam de belangstelling af en kwam de exploitatie van de schouwburg niet rond.

De komst van een professioneel gezelschap zou een oplossing kunnen zijn voor het financiële debacle, was de gedachte. In de negentiende eeuw werden verschillende pogingen ondernomen, vanuit Nederland en Nederlands-Indië, om zo'n toneelgroep over te laten komen naar de Oost. Al in 1836/37 zamelde het Bataviaasch liefhebberij-tooneel daartoe geld in onder kunstlievende notabelen. Maar vanwege de lange zeereis van drie maanden of meer en de daarmee gepaard gaande kosten en risico's durfden toneelspelers de uitdaging niet aan. De opening van het Suezkanaal in 1869, waardoor de reis naar ongeveer drie à vier weken werd bekort, bood nieuw perspectief, maar pogingen om de regering over te halen een voltallig toneelgezelschap, compleet met rekwisieten en decors, naar de Oost te sturen, liepen op niets uit. Politieke en zakelijke belangen wonnen het, toen ook al, van de kunst.

Spotprent over Louis de Vries in Nederlands-Indië door G. J. Haller, 1915.

[Theatercollectie, Bijzondere Collecties UvA]

Het initiatief moest dus komen van particuliere ondernemers. Rond 1875 vatte Eduard Bamberg, een bekende komiek van de Amsterdamse Salon de Variétés en later theaterdirecteur, het plan op om een toneelgezelschap voor Nederlands-Indië samen te stellen. Bamberg stamde uit een bekend Joods artiestengeslacht. Zijn vader was 'hofmechanicus' David Leendert Bamberg, een bekend goochelaar. En één van Eduard Bambergs zonen, Samuel, die in 1871 als soldaat naar Nederlands-Indië was gegaan, was in de voetsporen van zijn grootvader getreden. De fuselier vertoonde zijn goochelkunsten voor het leger, maar ook in sociëteiten in onder meer Samarang, Soerabaja en Batavia. Veel opzien baarde hij met zijn transformatietrucs, waarbij hij bijvoorbeeld een stolp met zemelen in een stolp met gebak veranderde, dat vervolgens onder het publiek werd uitgedeeld. Ook imiteerde hij bekende types uit die tijd, zoals een Franse generaal en een Amsterdamse keukenmeid.

Wellicht gedreven door het succes van zijn zoon, probeerde Eduard Bamberg het geld voor een toneelreis bij elkaar te krijgen. Hij haalde een Rotterdamse zakenman over om een paar duizend gulden in de onderneming te steken, maar helaas stak diens vrouw er om onbekende reden een stokje voor. Tegelijkertijd bereidde een andere toneelspeler, Willem van Zijl, een tournee voor, maar ook dat liep op niets uit.

Koekebakker in de dramatische kunst

Een stuk dichterbij de realisatie van een toneelreis naar Nederlands-Indië kwam de zakenman Izaak Samethini in 1891. Als sigarenkoopman, koekfabrikant en hotelhouder in achtereenvolgens Soerabaja en Blitar had hij in nog geen 10 jaar op Oost-Java fortuin gemaakt. Ook Samethini (eigenlijk Samehtini) kwam uit een Nederlandse Joodse artiestenfamilie. Zijn vader was violist Samuel Maju Samehtini en ook zijn grootvader was musicus. Zangeres Flora Samehtini was zijn nichtje en de destijds gevierde dirigent en componist Maurits Samehtini was zijn broer. En de familie Samethini was weer gelieerd aan andere Joodse theater- en circusfamilies zoals Dassi en Van Lier.

Toen Izaak Samethini het idee voor een Nederlandsch-Indisch Toneelgezelschap opperde, met zijn broer als kapelmeester en hijzelf als regisseur-directeur, werd er aanvankelijk lacherig gereageerd. Het plan van een 'koekebakker', die zich *'in zijn vrije oogenblikken met de dramatische kunst onledig'* hield, kon volgens journalist en literair criticus Samuel Kalff nauwelijks serieus genomen worden. Onder het pseudo-

niem van Aboe Hassan schreef hij spottend in de *Java-bode* van 21 januari 1891: *'De broeder van de impresario, brood- en beschuitbakker, die componist, musicus, hofhoornist enz. is, zou als chef d'orchestre optreden, de dames-artisten zullen allen 'wettig-gehuwd' zijn, (alsof zoo iets empêchait le sentiment) en het repertoire werd reeds gepubliceerd. Als men daaronder titels leest als: "De Oom uit den Oost of de drie artisjokken", "De kruk van Asmodée of de stoomvliegvelocipède van den Duivel", "Eerloos verklaard" (door Samethini), enz. dan begrijpt men ras dat hier de muze van der tragedie of van het klassieke drama juist niet aan 't woord zal komen, maar het programma keur van spektakelen zg drakenstukken bevat. Komt hierbij nu nog het lieflijk plat-Amsterdamsch accent, dan kan de zaak aan onze kleine burgerij, de Oedjong-bewoners [havenbewoners aan weerszijden van de rivier de Oedjong in Soerabaja], onze Jantjes en soldaten, nog veel vermaak geven.'*

Voor anderen klonk de naam Samethini echter als muziek in de oren. Door aandelen uit te geven, haalde hij het startkapitaal van circa 20.000 gulden bij elkaar en vertrok met de nodige aanbevelingsbrieven naar Nederland. Zo presenteerde hij op 28 april 1891 in het Gebouw voor den Werkenden Stand aan de Kloveniersburgwal (nu Doelenzaal) zijn plannen voor een grote groep acteurs en actrices. Vooraan zat Nathan Judels, evenals Bamberg een bekende Joodse komiek. Samethini wilde een gezelschap van 8 heren, 8 dames, 4 figuranten/koorleden en 5 musici samenstellen, dat ongeveer een jaar lang op tournee zou gaan, langs de hoofdplaatsen Padang, Batavia, Semarang en Soerabaja, en van daaruit naar een aantal kleinere plaatsen. De salarissen bedroegen tussen de 1800 en

Fie Carelsen met haar toneelgezelschap op tournee in Nedelands-Indië, 1933. [Theatercollectie, Bijzondere Collecties UvA]

3600 gulden per jaar. Iedere artiest had recht op één benefietvoorstelling, waarvan een deel van de opbrengst voor hem/haar was (met een minimum van 500 gulden). De overtocht en de reis- en verblijfskosten buiten de hoofdplaatsen waren voor de organisatie en eersteklas medische verzorging werd gegarandeerd. Een speciale commissie, onder leiding van de toneelspeler Louis Bouwmeester (Nederlands bekendste acteur), was ingesteld om de selectie te doen.

Er werd luid geapplaudisseerd, maar op de audities kwamen slechts 70 artiesten af, waaronder een aantal amateurs. En het waren zeker niet de beste toneelspelers en musici die zich aanmeldden. Daarvoor waren de in het vooruitzien gestelde salarissen te laag; nauwelijks hoger dan wat in Nederland werd verdiend. Om de geruchten over het lage niveau van het gezelschap te stoppen, deden Bouwmeester en enkele andere vooraanstaande acteurs een verklaring uitgaan waarin zij verklaarden dat de door hen geselecteerde artiesten zich prima van hun taak konden kwijten, maar het kwaad was al geschied. De geldschietters in Nederlands-Indië zaten niet te wachten op een B-gezelschap, waarna de tournee afgeblazen werd. In plaats daarvan werd een Frans operagezelschap geëngageerd.

Kunst Hernhutters

Voorlopig moest men het met Franse en Engelse toneel- en operagezelschappen doen. De eerste Nederlandse toneelspeler die in 1902 voet aan wal zette in Nederlands-Indië was Willem Royaards, een van de grote toneelvernieuwers in die tijd. Hij was er om gezondheidsredenen heen gegaan, maar had er gelijk een tournee aan vast geknoopt. Tegen exuberant hoge toegangsprijzen kon het publiek genieten van voordrachten uit het werk van Multatuli en Shakespeare. Maar lang niet tot ieders tevredenheid. Royaards was in de eerste plaats een goed regisseur en niet de beste voordrachtskunstenaar.

Nadat een drietal toneelspelers, Kees Clous, Maurice Meunier en Pine Belder, in 1903 hadden bewezen dat een tournee naar Nederlands-Indië zeer lucratief kon zijn en ook de bekende operazanger Jos M. Orelia daar triomfen vierde, waagde in juni 1904 onder leiding van Henri Brondgeest *'Het Eerste Hollandsche Tooneelgezelschap in Indië'* de overtocht. Brondgeest was geboren in Cheribon (Paroengdjaja) en op 11-jarige leef-

tijd naar Nederland gekomen. Na een militaire opleiding was hij toneelspeler geworden bij het gezelschap van Abraham van Lier.

In het door hem gevormde gezelschap zaten enkele goede acteurs, onder wie zijn vrouw Sophie de Vries en Frits Bouwmeester (de broer van Louis Bouwmeester), maar daarmee hield het ook op. Het spel van Brondgeest zelf maakte geen indruk en ook de rest van het 16-koppige gezelschap speelde onder de maat. Wat echter vooral tegen de borst stuitte, was Brondgeests superieure houding, aldus *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* van 8 augustus 1904:

‘Verbeeldt U bovenal niet, o artistieke leider, dat ge „eene roeping” hebt hier in Indië. Op diezelfde klip leed ook Royaards schipbreuk; ook hij wilde aan Indië eens laten zien wat men in Nederland kon, ook hij wilde ons beschaven, ons bekeeren, als een soort van Kunst Hernhutter. [...] Laat ik hem zeggen dat hij zich sterk vergist indien hij mocht denken dat wij zulke „beschaving” behoeven. De meesten van ons hebben vrij wat beters gezien dan zijn verdienstelijk maar volstrekt niet superieur troepje, waarover in het geheel geen „artistiek waas” ligt, als men daarop komt, maar dat een gewoon Hollandsch tooneelgezelschap van den tweeden rang is.’

‘Batavia is Appingedam niet’, schreef dezelfde krant twee weken later en drukte Brondgeest op het hart dat het schouwburgpubliek in Nederlands-Indië eerder een hoger dan een lager niveau had. Er was veel kritiek op zijn repertoirekeuze die nauwelijks aansloot op de belevingswereld in Nederlands-Indië. Om een drama te spelen over het kerkelijk huwelijk en de doop in een West-Duits provinciestadje was niet handig gekozen, schreef journalist Henri Borel in *Het Tooneel* van 17 september 1904 over de openingsvoorstelling *De groote Zonde* van Otto Ernst. Meer succes had de groep, mede door het goede spel van Alida Roelofsen en Meijer van Beem, met de opvoering van een drietal eenakters van Herman Heijermans: *Het Kind*, *Nummer Tachtig* en *Het Kamerschut*.

Brondgeests tweede tournee in 1905/6 verliep nog moeizamer dan de eerste. Door tegenvallende belangstelling en ruzies, onder andere met zijn echtgenote Sophie de Vries van wie hij wilde scheiden, viel het gezelschap uit elkaar. Hij gaf alle acteurs geld voor hun terugreis en keerde zelf overspannen terug. Een vijftal toneelspelers vervolgde daarop op eigen initiatief de tournee. Een dieptepunt was dat Frits Bouwmeester plotseling overleed.

Vrijwillige ballingschap

Door de komst van andere gezelschappen, ontstond een grote concurrentie. In het seizoen 1905/6 deed ook een Engelse operettegroep Indië aan en arriveerde Nederlands bekendste toneelspeler Louis Bouwmeester met een eigen gezelschap. In *Het nieuws van den dag* van 11 augustus 1905 noemde criticus J.H. Rössing zijn vertrek uit Nederland een 'vrijwillige ballingschap', omdat Bouwmeester in het vaderland ondanks alle roem geen vaste plek bij een groot gezelschap kreeg. Hij speelde in Nederlands-Indië onder meer zijn glansrol van Shylock in Shakespeare's *De Koopman van Venetië*, *Voerman Henschel* van Gerhart Hauptmann, *Schakels* van Herman Heijermans, maar ook een aantal stukken uit de oude doos.

Bouwmeester werd overal als een vorst ontvangen en voor zijn spel algemeen in de pers geroemd. Dat zijn groep er minder goed vanaf kwam, vond hij niet fair. 'In zo'n tocht naar Indië zit altijd iets tijdelijks', verklaarde hij in het *Bataviaasch nieuwsblad* van 27 oktober 1906: 'Welke goede acteur, die een engagement heeft, haal je zoo maar van zijn directie?'

Het was een terugkerend verwijt. De gezelschappen draaiden teveel om één bekende acteur, de rest was een bijeengeraapt groepje, soms nog aangevuld met plaatselijke amateurs.

Niet helemaal terecht was ook de kritiek die Nederlandse gezelschappen kregen voor de schamele decors. Het was ondoenlijk om vanuit Europa alle decorstukken mee te nemen, hoewel een enkeling zoals Eduard Verkade dat later wel heeft gedaan. Vaak ook waren de kleine speelplekken daar niet op berekend. Dus moest er worden geïmproviseerd.

In totaal maakte Louis Bouwmeester drie rondreizen, waarover hij in Nederland urenlang gepassioneerd kon vertellen. Zo inspireerde hij diverse collega's om ook de overtocht te wagen, waaronder de Joodse acteur Louis de Vries, één van Herman Heijermans toneelspelers. In 1914 voerde De Vries in Nederlands-Indië verschillende stukken van Heijermans op. Om aan het publiek tegemoet te komen bracht hij tevens verschillende komedies, zoals *De Spaansche Vlieg*. Vreemd genoeg was de belangstelling voor Louis de Vries' successtuk *De familie Lehman*, dat zich geheel in Joods milieu afpeelt, vrijwel nihil. Misschien omdat het een Duits stuk was. De Eerste Wereldoorlog was ook in Nederlands-Indië voelbaar. Om onrust te voorkomen, werd het zijn gezelschap in Batavia verboden Duit-

De eerste openluchtvoorstelling van *Judas Ish Kariot* in Nederlands-Indië door het Tooneel Ensemble Louis de Vries, 1915. [Theatercollectie, Bijzondere Collecties UvA]

se uniformen op het toneel te dragen. Wel kwam het publiek massaal af op de eerste openluchtvoorstelling in Nederlands-Indië van *Judas Ish-Karioth*, een toneelstuk van Jan Walsch waarin deze een psychologische uitbeelding geeft van de aanleiding tot Judas' verraad.

Er was behoefte aan meer continuïteit en kwaliteit van het toneel-aanbod in Nederlands-Indië. Gepleit werd onder meer voor de oprichting van een Indisch Tooneelverbond, met vertakkingen over de hele archipel, en met een afgevaardigde in Nederland die op de samenstelling van de te vormen gezelschappen moest toezien. Louis Bouwmeester en regisseur Louis Chrispijn kwamen elk met plannen voor toneelopleidingen, ideeën die in de loop der jaren verschillende keren de kop opstaken maar nooit werden gerealiseerd. Dat Bouwmeester ook inlanders wilde opleiden werd niet met open armen ontvangen. Hoe konden inlanders zich ooit inleven in het '*Westersche gemoedsleven*'?, aldus *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 11 oktober 1909.

Anton Kimmel, die vanaf 1908 verschillende tournees organiseerde, stelde voor om in plaats van alle losse gezelschappen één vast 'Nederlandsch-Indisch Tooneel' te vormen, onder auspiciën van De Koninklijke Vereeni-

ging Het Nederlandsch Tooneel of de Nederlandsche Tooneel Vereeniging, die voor dat doel met een aantal toneelspelers zouden moeten worden uitgebreid. Op die manier kon een deel van het gezelschap bij toerbeurt in Nederland en Indië verblijven. Maar ook dat initiatief kwam niet van de grond.

Ondertussen bereikte het amateurtoneel een steeds hoger niveau. Eerst door de inspanningen van de Joodse Vlaams-Nederlandse toneelspeler, regisseur en fotograaf Isidore van Kinsbergen. Later zetten Otto Knaap en Hans van der Wall, beiden van Indische afkomst en in Nederland opgeleid, zich vol overgave in als toneelcritici, toneelschrijvers en -regisseurs.

Hoog kunstgenot

Hoge en lage kunst bleef door de jaren heen een belangrijk discussiepunt. Toneelleiders vertrokken naar Nederlands-Indië met de ideële gedachte om het publiek kennis te laten maken met *'hoog kunstgenot'*. Om geld in het laatje te krijgen – ook een belangrijk doel – was een ander repertoire nodig. Een deel van het publiek, dat tijdens verlof in Nederland verwend was met hoogstaand toneel, wilde dat ook in Indië zien, maar een veel grotere groep wilde domweg worden vermaakt, zoals Jan Fabricius in juli 1920 in Het Tooneel verwoordde: *'Als Deli-tabakplanters, na maanden vegeteeren in hun velden, te Medan de blommetjes eens buiten zetten, als de kina- en koffiëplanters van de Preanger-bergen eens een keertje naar Bandoeng kwamen afzakken, als de suikerboeren in Oost-Java een paar maal 's jaars hun snikheete tuinen verlieten en eens te Soerabaja kwamen "kijken", dan hadden ze 's avonds zoo tegen een uur of acht wel eens een geweldige maling aan Shakespeare, Vondel en "de rest".'*

Kleine gezelschappen deden het nog het best in Nederlands-Indië. Men had liefst geen zware kost. Wat dat betreft sloegen cabaretiers en komische acteurs als Jean-Louis Pisuise en Cor Ruys en de Joodse artiesten Henri Marchand, Maurits Parser, Louis Davids en Sylvain Poons veel beter aan bij het Indische publiek. De eveneens Joodse impresario Max van Gelder regelde rond 1920 via zijn lokale agent Daniel Onderwijzer voor verschillende artiesten tournees naar Nederlands-Indië. Zo voerde Louis Davids er in 1919 met Margie Morris in 5 maanden meer dan 100 keer het cabaretprogramma *He, she and the piano* op. Het duo had enorm veel succes, maar Davids haalde zich wel de woede van de

Louis Davids en Margy Morris aan boord van stoomschip Rembrandt op weg naar Nederlands-Indië, 1919. [Theatercollectie, Bijzondere Collecties UvA]

pers op de hals door zich in een lezing tegen het diletantisme te keren. Het amateurtoneel was nog altijd heilig in Nederlands-Indië.

Met Sylvain Poons had het Indische publiek al ruimschoots kennisgemaakt via het witte doek. Hij speelde en zong in 1935 met veel bijval scènes en liedjes uit populaire films als *De Jantjes* en *Bleeke Bet*. Inmiddels was Nederlandsch-Indië een stuk dichterbij gekomen. In 1930 arriveerde de eerste Nederlandse actrice, Charlotte Köhler, per vliegtuig vanuit Batavia op Schiphol.

Voor Nederlandse acteurs en actrices was hun reis naar Insulinde, zoals Multatuli Nederlands-Indië noemde, een ervaring om nooit te vergeten. Fie Carelsen, die op achttienjarige leeftijd met Kimmell op tournee ging en in Indië haar grote liefde Pisuisse ontmoette, noemde het in haar biografie een droom, een Oosters sprookje:

'Het had iets onwerkelijks. Daar was de vrolijke, nijvere Europese samenleving. Een wereld in het wit. Een wereld van hardwerkende mannen en vrouwen. Maar óók van dames, die eeuwig niets deden, die leefden voor het uiterlijk en zich lieten verwennen door een stoet van bedienden.'

Uit liefde voor het land bleven sommige toneelspelers ook in Nederlands-Indië hangen. Cecile Spoor-Carelsen, de moeder van Fie, keerde vier keer terug. Ze reisde acht jaar lang met een groep amateurs rond en gaf toneelles tot op de Molukken.

Maar er was ook de andere kant van de medaille. Het was keihard werken; in 6 à 8 weken moest tenslotte de hele investering worden terugverdiend en dat onder vaak primitieve omstandigheden. Men verkeek zich op de lange reistijden, de wegen waren vaak moeilijk begaanbaar en de speelplekken en kleedkamers provisorisch ingericht.

Enkele acteurs beurden veel geld in Nederlands-Indië. Louis de Vries verdiende tijdens twee tournees zoveel geld dat hij daarmee in Amsterdam de Hollandsche Schouwburg kon kopen. Maar het liep lang niet met iedereen goed af. Verschillende gezelschappen knalden uit elkaar, waardoor toneelspelers in Indië strandden en op eigen houtje voorstellingen moesten geven om het hoofd boven water te houden en de terugreis te verdienen.

Literatuur

- R. Baay, 'Hans van de Wall (Victor Ido) en het toneel in Indië rond de eeuwwisseling', in: *Indische letteren* (maart 1993).
- R. Baay, 'Toneel met een bepaald Indisch karakter', in: *Indische letteren* (december 2000).
- N.P. van den Berg, *Het Tooneel te Batavia in vroegeren tijd*, (Batavia 1880).
- M.I. Cohen, *Komedie Stamboel: Popular Theater in Colonial Indonesia, 1891-1903* (Athene 2006).
- B. van Eijsselstein, *Fie Carelsen* (Maastricht 1948).
- K. Freriks, 'Onder geldmannen en bureaucraten; Nederlandse toneelgezelschappen op tournee in Indië', *NRC Handelsblad*, 20 juli 1990.
- J. Groeneboer en H. Berg (red.), ... *Dat is de kleine man ... 100 jaar Joden in het Amsterdamse amusement, 1840-1940* (Amsterdam / Zwolle 1995).
- M. Liket, 'Onze tooneelspelers naar den Oost', in: *De Gids voor Tooneel, Muziek en Bioscoop* (maart 1935).